

Mel'nychuk, O. 2009. *Sotsial'ne strakhuvannya v Radyans'kij Ukraini (20–30-ti rr. XX st.) [Social Insurance in Soviet Ukraine (20's — 30's of the Twentieth Century)]*. Vinnytsya: Edel'veys i K. [In Ukrainian].

Prylypko, R. 2020. Material'ne zabezpechennya bezrobotnykh v USRR u 1920-kh rr. [Material Support for the Unemployed in the Ukrainian SSR in the 1920's.]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennya*. № 1 (66). S. 53–67. DOI: <https://doi.org/10.31558/2079-1828.2020.1.5> [In Ukrainian].

УДК 355.257.7:94(477.52)«1914/1918»

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288770

Л. І. Рожкова

ORCID: 0000-0002-9994-0961

Сумський національний аграрний університет

Н. М. Кузьменко

ORCID: 0000-0001-6728-240X

Сумський національний аграрний університет

L. Rozhkova

Sumy National Agrarian University, Ukraine

N. Kuzmenko

Sumy National Agrarian University, Ukraine

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА СУМЩИНІ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Prisoners of War in Sumy Region during the First World War

У статті досліджується становище військовополонених армій Центральної держав, які в роки Першої світової війни перебували на Сумщині. Термін «Сумщина» щодо зазначеного періоду умовний — фактично йдеться про території, які перебували в складі чотирьох губерній: Харківської (Сумський, Лебединський повіти), Полтавської (Роменський, частково Гадяцький, Придубуцький, Лохвицький і Зіньківський повіти), Чернігівської (Котопський, Кролевецький, Глухівський повіти, частина Новгород-Сіверського повіту) і Курської (Путівльський, частково, Суджанський повіти). Ці губернії в період воєнних дій були тилловими, тож тут розміщувалися контингенти військовополонених армій Центральної держав. Проаналізовано кількісний склад військовополонених, висвітлено правове та соціально-побутове становище полонених німецької та австро-угорської армій, а також відмінності у ставленні до полонених залежно від етнічного походження. Розкривається їх залучення до праці в сільському господарстві та на промислових підприємствах. Досліджено ставлення до полонених з боку військової адміністрації, місцевої влади, власників підприємств, маєтків.

Розкрито становище окремих соціальних груп, прирівняних у період війни до полонених, та їх залучення до трудової повинності.

До наукового обігу введено значну кількість архівних джерел, матеріалів газет, особистих документів учасників і сучасників Першої світової війни, які дають можливість розкрити різні аспекти військового полону.

Ключові слова: Перша світова війна, Сумщина, військовополонений, Лівобережна Україна, правова норма, тилова губернія, земство, трудова повинність.

The article explores the conditions of prisoners of war from the Central Powers' armies who were located within the territory of Sumy region during World War I. The term «Sumshchyna» in this context refers to the regions that were part of four provinces: Kharkiv (Sumy and Lebedyn districts), Poltava (Romny, partially Hadiach, Pryluky, Lohvytsia, and Zinkiv districts), Chernihiv (Konotop, Krolevets, Hlukhiv districts, and part of Novhorod-Siverskyi district), and Kursk (partially Putyvl and Sudzhanskyi districts). During the war, these provinces were located in the rear, making them suitable areas for accommodating contingents of the Central Powers' armies.

The article analyzes the numerical composition of war prisoners and sheds light on the legal, social, and domestic conditions of prisoners from the German and Austro-Hungarian armies. It also explores variations in the treatment of prisoners based on their ethnic backgrounds.

Furthermore, the article delves into the involvement of prisoners in agricultural and industrial activities. It examines how prisoners were treated by military administration, local authorities, and owners of enterprises and estates. The situation of specific social groups considered equivalent to prisoners during the war, along with their participation in forced labor service, is also discussed.

The research draws from a substantial body of archival sources, newspaper materials, personal documents from participants and contemporaries of World War I, all of which contribute to a comprehensive understanding of various aspects of wartime captivity.

Keywords: the First World War, Sumy region, war prisoner, Left Bank of Ukraine, legal norm, rear province, zemstvo, compulsory labor.

Перша світова війна 1914–1918 рр. відкрила нову епоху в історії людської цивілізації, позначену тотальними війнами. Залучення колосальних людських резервів і матеріальних ресурсів, техніки, поширення бойових дій на територію кількох держав призвели до небачених військових втрат, зокрема військовополонених, як з боку армій Антанти, так і з боку Центральних держав. Становище військовополонених регулювалося міжнародно-правовими нормами, кодифікованими в Гаазьких конвенціях про закони

і звичай війни 1899 і 1907 р. (Біленчук, П. Д. & Кочетков, В. М. & Міщенко, В. Б. 2005). Військовополонені поруч із пораненими, біженцями виявилися однією з найуразливіших соціальних груп. Роки Великої війни стали істотним випробуванням суспільства на етнічну, соціальну, релігійну толерантність, на гуманізм загалом. Вивчення історії військового полону має не тільки пізнавальну цінність. Як і сто років тому, у військових конфліктах і локальних війнах початку ХХІ ст. потребують вирішення проблеми визначення статусу військовополонених, гуманного ставлення до них, повернення на батьківщину. Засвоєння історичних уроків Першої світової війни сприятиме утвердженню в суспільній свідомості, міжнародно-правовій і політичній практиці антивоєнних цінностей, унеможливить появу нових «втрачених поколінь» у майбутньому.

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії є зміщення дослідницького інтересу з суто військових, дипломатичних аспектів у бік соціальних. Адже, як зазначають О. Реєнт і Б. Янишин, «війна — це не тільки бойові дії, але і життя соціуму в режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні, ментальні зрушення» (Реєнт, О. П. & Янишин, Б. М. 2014, с. 20). Попри значний науковий і суспільний інтерес, військовополоненим Першої Світової війни, які перебували на території України, присвячено порівняно небагато публікацій.

Дослідження німецького історика Р. Нахтігаль розкриває історію розташованого в селищі Дарниця під Києвом табору військовополонених, що існував з весни 1915 р. і через який пройшла велика частина військових бранців Центральних держав (Нахтігаль, Р. 2010). У колективній праці українських істориків «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», присвяченій впливу війни на суспільні процеси, певне місце приділено військовополоненим австро-угорської та німецької армій, віднесеним до тимчасових маргінальних груп. Подаються узагальнені кількісні дані полонених армій Центральних держав, аналізуються правові документи про становище військовополонених, які діяли в період війни, в загальних рисах охарактеризовано їх становище (Кирієнко, О. Ю. 2014, с. 467–480). Окремі автори публікацій, присвячених проблемі військового полону часів Першої світової війни (Нахтігаль, Р. & Саранча, В), висловлюють думку про порушення міжнародно-правових норм щодо військовополонених з боку обох сторін, які воюють. Разом з тим, проведений порівняльний аналіз становища військовополонених у світових війнах ХХ ст., який провели історики, свідчить про те, що у період Першої світової війни ставлення до військових бранців було досить гуманним і більшість полонених змогли повернутися після війни на батьківщину (Енглунд, П. 2016, с. 527). Існує досвід вивчення історії військового полону в регіональному контексті (Лейберов, О. 2016, с. 92–96; Реєнт, О. П. & Янишин, Б. М. 2014, с. 4–21; Саранча, В. 2011, с. 84–92). У роботах сум-

ських краєзнавців згадується табір для військовополонених австро-угорської та німецької армій у Сумах біля залізничного вокзалу, але відомостей про нього немає (Манько, М. О. 2008, с. 182). Проте комплексно проблема на матеріалах Сумщини не досліджувалася.

При висвітленні теми ми використали як опубліковані документи, так і архівні джерела. Серед них — документи місцевих органів управління, а саме — губернських, міських та земських управ, на які були покладені функції розподілу, утримання військовополонених та скерування їх на примусові роботи. Ці матеріали характеризують стан, умови перебування та праці військовополонених на Сумщині, а також напрямки переміщення полонених наприкінці війни. Цінні відомості містять рапорти поліцейських приставів і справників, які наглядали за полоненими. Документально зафіксовані факти втеч полонених та розшуку їх силами місцевої поліції, а також наводяться приклади гуманного ставлення до військових бранців з боку місцевої влади, цивільних.

Публікації, присвячені військовополоненим німецької та австро-угорської армій можна знайти в газетах, які виходили в роки Першої Світової війни. 1994 р. у Сумах було відновлено випуск газети «Сумской голось» (видання під такою назвою виходило 1905–1906 рр.). До 80-х роковин від початку Першої світової війни наукові працівники Сумського обласного краєзнавчого музею підготували до друку тематичний номер газети, який складався з публікацій «Сумского вестника» 1914–1917 рр., листів і щоденників сумчан — безпосередніх учасників війни. На сторінках газети вміщено кілька публікацій, присвячених військовополоненим німецької й австро-угорської армій, що перебували на Сумщині.

Серед епістолярних джерел особливе місце належить листам, щоденникам та спогадам учасників Першої світової війни. Як зазначає Петер Енглунд, особисті документи віддзеркалюють «...епохальну подію в її найдрібнішій часточці, якою є окрема людина зі своїми переживаннями» (Енглунд, П. 2016, с. 11).

Інформаційний потенціал джерел, на нашу думку, достатній для висвітлення основних аспектів зазначеної теми, разом з тим, окремі питання залишаються відкритими, зокрема, про шляхи репатріації військовополонених наприкінці війни. У дослідженні ми використали як власне історичні методи, зокрема, хронологічний, синхронний, порівняльно — історичний, ретроспективний, так і спеціальні, зокрема методи дослідження історичних документів та контент-аналізу.

Автори, спираючись на архівні документи, опубліковані джерела, мають на меті проаналізувати правове, соціально-побутове становище полонених армій Центральних держав на території Сумщини, ставлення до військових бранців з боку військової та цивільної адміністрації, залучення їх до примусових робіт у сільському господарстві та промисловості.

Серед інших завдань — висвітлити становище тих етнічних груп, які за законодавством Російської імперії були звільнені від військової повинності, але в умовах війни залучалися до виконання трудової повинності й тим фактично прирівнювалися до військовополонених.

Після оголошення мобілізації в Київському військовому окрузі, наприкінці липня 1914 р., було оприлюднено циркуляр Київського губернатора М. І. Суковкіна поліцейським справникам про порядок дій стосовно підданих Німеччини та Австро-Угорщини. Невійськовозобов'язаним підданам, чия «надійність» не викликала сумнівів, було дозволено проживати в українських губерніях, за винятком Волинської, тих, які «вселяють підозри», належало висилати в Заволзькі губернії. Військовозобов'язані піддані підлягали затриманню як військовополонені з супроводом у розпорядження штабу Київського військового округу, обов'язковою реєстрацією і наглядом з боку поліції. Окремі перевірки підлягали німецькі колоністи, які проживали в українських губерніях та мали відповідне підданство (Кириєнко, О. & Реєнт, О. 2015, с. 472). Подібне за змістом розпорядження видав Полтавський губернатор¹. З промислових підприємств, зокрема, одного з найбільших у регіоні Бельгійського анонімного акціонерного товариства «Сумські машинобудівні заводи» (нині — Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання) були звільнені іноземні робітники та службовці, а директор заводу Альберт Бероунський, чех за походженням, прийняв російське підданство й залишився керівником підприємства (Манько, М. О. 2008, с. 178).

Про обставини перебування в полоні вояків армій Центральних держав на початку війни маємо обмаль відомостей. Зокрема, у вересні 1914 р. газета «Прилуцький голос» повідомляла про прибуття до повіту 20 поранених бійців, з яких лише четверо були місцевими мешканцями, решта — вояками австрійського війська (Цит. за: Бурмака, В. 1999, с. 81). Їх направили до шпиталю на лікування. Зі свідчень рядового айстро-угорської армії, що потрапив у полон 2 грудня 1914 р., можна судити про гуманне ставлення до військових бранців з боку місцевих мешканців: «у казки про руську жорстокість мало хто вірить, бо у дійсності вона практично ніде не підтвердилася, а особисто з полоненими кубанські козаки, які мене захопили, поводитися добре: нагодували та, дізнавшись, що я хворий, наказали господарю тієї хати, де я знаходився, запрягти коня й на возі довести до руського шпиталю» (Цит. за: Комаров, Ю. & Мисан, В. & Осмоловський, А. 2004, с. 54).

Військовополонені армій Центральних держав, взяті на полях битв Південно-Західного фронту, надходили в розпорядження Головного управління Генерального штабу. В подальшому їх направляли на збірні пункти (табори) з подальшим розподілом по тилкових губерніях. Виняток станови-

¹ Держархів Сумської обл. Ф-1064. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 22.

ли полонені чехи і русини (західні українці): за умов політичної надійності вони могли бути звільнені (Кириєнко, О. & Реєнт, О. 2015, с. 473).

Згідно з розпорядженням штабу Московського військового округу від березня 1915 р., поранені та хворі військовополонені підлягали лікуванню виключно у державних закладах¹. Наприкінці червня того ж року було дозволено розміщувати військовополонених у земських та інших громадських лікувальних установах, забезпечивши ретельний нагляд за ними. Умови перебування полонених у шпиталях мали бути не кращими від умов, створених для вояків російської армії².

Листування військовополонених регламентувалось у військовому відомстві. Згідно з наказом по військах Московського військового округу від 2 липня 1915 р., був встановлений порядок проходження військової цензури. Листи від військовополонених, які перебували в межах Харківської, Полтавської, Катеринославської, Тамбовської, Курської, Воронежської, Рязанської, частини Пензенської губ., відправлялися до Харкова, у відання інспектора у справах друку (Кириєнко, О. & Реєнт, О. 2015, с. 474–475). Листи військовополоненим вручалися за умов наявності штампеля військової цензури або попереднього перегляду серед військових начальників, листи іноземними мовами слід було затримувати в поштових установах і не вручати адресатам. В подальшому регламентація поштової кореспонденції військовополонених зазнала низки обмежень. Відповідно до правил, які встановило Головне управління Генерального штабу Російської імперії 30 серпня 1915 р., військовополоненим німецької армії дозволялося писати не більше, ніж два листи на місяць і, крім цього, по одній листівці щотижня. Листи офіцерів не повинні були перевищувати шести сторінок, листи нижніх чинів — чотирьох сторінок. В окремих випадках, коли йшлося про нагальні особисті чи сімейні обставини, допускалася можливість додаткових відправлень. Військовополоненим було заборонено надсилати поштові картки з зображенням портретів монархів ворожих держав та будь-якими зображеннями боротьби між Антантою та Центральними державами. Заборонялося також надсилати за кордон телеграми. Дані обмеження аргументувалися аналогічними заходами щодо кореспонденції російських військовополонених, які перебували в Німеччині.

Розшуком військовополонених в роки Першої Світової війни опікувалися міжнародні гуманітарні організації. Зокрема, при російському товаристві Червоного Хреста було створено Центральне довідкове бюро, що збирало інформацію про військовополонених, зокрема тих, хто перебував у шпиталях. Так, восени 1916 р. до Лебединської земської управи надійшов запит про місцезнаходження та стан здоров'я полоненого австро-угорської

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41.

² Держархів Сумської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43.

армії рядового 47-го піхотного полку Роберта Креватин, відправленого з Харкова 29 березня 1916 р. у складі партії з 300 осіб у розпорядження управи. У разі смерті полоненого управа мала надіслати на адресу довідкового бюро офіційне свідоцтво з зазначеним місцем поховання¹. Туди також надходили речі та гроші померлих полонених для відправки за кордон. Предмети обмундирування та спорядження (шинелі, мундири, каски, частини військових наметів) не підлягали поверненню родичам померлих, оскільки вважалися військовими трофеями. Запити про військовополонених отримували у тилових українських губерніях також з Міжнародного бюро миру, заснованого 1891 р., яке під час війни базувалося у м. Берні (Швейцарія). 4 грудня 1916 р. з відділу допомоги жертвам війни названої організації до Лебединської земської управи надійшов запит про вояка німецької армії Йогана Брунцендорфа, який потрапив у полон 31 липня 1915 р. у бою під Варшавою².

Гостра нестача робочих рук в результаті мобілізацій в російську армію 1914–1915 рр. зумовила необхідність залучення військовополонених до праці у промисловості і сільському господарстві. У квітні 1916 р. Міністерство внутрішніх справ спільно з військовим відомством і міністром землеробства затвердило «Правила про порядок використання військовополонених на сільськогосподарських роботах» (опубліковані російською, польською, німецькою, угорською мовами)³. Згідно з правилами, умови праці (тривалість робочого дня, харчування) полонених повинні бути не кращі, ніж для місцевих працівників, регламентувалися святкові дні та вихідні. У разі злісного ухилення від роботи полонені могли бути покарані: арештом «на хлібі і воді» до семи діб, примусовим надурочними роботами у святкові дні. Якщо господар мастку, в якому працював полонений, відмовлявся від його праці, то в подальшому цей полонений прямував в розпорядження найближчої військової адміністрації. До обов'язкової праці залучалися тільки рядові та молодші унтер-офіцери, тоді як офіцери старших звань — лише в окремих випадках. У лютому 1917 р. Харківський губернатор видав циркуляр, згідно з яким земські та міські управи, старости мали забезпечити обов'язковий медичний огляд і, в разі потреби, лікування військовополонених. Запровадження таких заходів аргументувалося високим рівнем захворюваності серед полонених та їх непрацездатністю, а також необхідністю запобігати інфекційним хворобам та епідеміям⁴.

Аналіз документів свідчить, що на Сумщині працю військовополонених використовували переважно в сільському господарстві та на підприємствах харчової промисловості. Серед переробних підприємств, які залучали полонених, першість належала цукровим заводам. Зокрема, штат робітників

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 251. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 72.

² Держархів Сумської обл. Ф. 251. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 30.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 1001. Оп. 1. Спр. 486.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. 251. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 167.

Супруновського цукрового заводу Лебединського повіту в сезон переробки сировини складався виключно з військовополонених¹.

У фондах Державного архіву Сумської обл. зберігається «Іменний список військовополонених австрійської і німецької армії, взятих у полон під час війни 1914–1917 рр. і прибулих на роботи Павловського рафінадного заводу», датований 22 вересня 1916². Грунтуючись на дослідженні Р. Нахтігала, можна припустити, що вони прибули з Дарницького табору військовополонених, який у той час був перевантажений (Нахтігаль, Р. 2010, с. 108). Список налічує 119 осіб, вік прибулих — від 19 до 44 років. За національністю — угорці (мадяри) — їх найбільше; румуни, словак, чех, поляк, німці, походили вони з Угорщини, Моравії, Богемії, Австрії. Трапляються також «русини» з Закарпаття й Буковини. Військові звання полонених: старші та молодші унтер-офіцери, фельдфебелі, сфрейтори, але найбільше — рядових піхотних полків і саперів. Було також три гусари кавалерійського полку. Деякі полонені мали поранення. У графі «де і коли потрапили в полон» вказуються: «Карпати, березень 1915 р.; Перемишль, травень 1915 р.; Волинь, травень 1916р.; Буковина, травень 1916 р.; Люблін, червень 1915 р.; Броди, станція Самбір, травень 1916 р.; Луцьк, травень 1916 р.; Берестечко, червень 1916 р.». До війни мали найрізноманітніші професії: ковалі, слюсар, муляр, шевці, купці, фабричні робітники, тесля, м'ясник, токар, каретник, пекар тощо.

Частину військовополонених зі згаданого «Списку» в травні 1917 р. відправили на роботи в Угроїдський масток, п'ятьох — для роботи в Вихринську економію нащадків П. І. Харитоненка, трьох — у розпорядження військового начальника, одного — в Грязнянський масток. Одного полоненого, хронічного хворого, скерували в розпорядження Сумської повітової земської управи, ще один утік³.

Деякий час військовополонені працювали разом з місцевими робітниками на Павлівському рафінадному заводі. У серпні 1917 р. 23-річний Людвіг Шмідт, рядовий 250-го піхотного полку німецької армії, під час роботи в цеху в результаті порушення техніки безпеки отримав важку травму, був доставлений у заводську лікарню, де перебував під наглядом військовополоненого офіцера. Травмованому була надана медична допомога, проте, не приходячи до тями, Л. Шмідт помер. Про цей нещасний випадок наглядач поліції Павлівського заводу склав протокол за відповідною формою для подачі в губернське правління⁴. Факти смерті військовополонених фіксували поліцейські справники, однак місця поховання в багатьох випадках невідомі. Згідно з наказом начальника Харківського гарнізону від 12 серпня 1915 р. було встановлено порядок оформлення свідоцтв про смерть військовополе-

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 251. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 469.

² Держархів Сумської обл. Ф. 1045. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 16.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 1045. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 25.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. 1045. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 169.

них та обміну такими документами з урядом Німеччини. Вони мали бути засвідчені підписами військової адміністрації, у відданні якої розташовувався пункт розміщення військовополонених, головного лікаря — якщо полонений помер у шпиталі або лазареті, представника місцевої поліції — в разі смерті на примусових роботах або в приватному лікувальному закладі. Свідочтва мали складатись у трьох примірниках і направлятися до штабу округу¹.

На місцях розподілом військовополонених відали губернські та повітові земства, міські управи. До них надходили звернення від землевласників з проханням направити військовополонених на сільськогосподарські роботи. Як свідчить рапорт поліцейського пристава І стана Лебединського повіту, влітку 1916 р. у маєтках на зазначеній території працювали 1242 полонені. У подальшому масштаби залучення праці полонених зросли. Так, у лютому 1917 р. до Лебединської земської управи з Харкова було надіслано 3149 примірників карток для реєстрації полонених².

Місцеві органи самоврядування регламентували умови утримання та праці військовополонених. Зокрема, Лебединська земська управа затвердила «Правила утримання господарями військовополонених»³, згідно з якими стеження за військовополоненими покладалося на охоронців з розрахунку: один охоронець на кожні 15 полонених. Охоронці мали бути озброєні за рахунок власників підприємств, на яких працювали полонені. Оплата праці полонених встановлювалась у сумі 10 руб. на місяць, з них половина витрачалася на утримання робітника, а другу половину видавали на руки полоненому. Одягом полонених мали постачати власники підприємства або господарств. Передбачалося, що в разі нестачі взуття можна використовувати саморобні постолі. За потреби власники підприємств мали надати військовополоненим першу медичну допомогу, подальше лікування проводилось у земських медичних установах.

Загальний нагляд за полоненими вела поліція. Повітові справники та наглядачі інспектували місця примусової праці полонених, з'ясовували, в яких умовах їх утримували власники економії, фіксували факти ухилення від праці, накладали покарання. В окремих випадках місця перебування військовополонених інспектували представники місцевої влади, які особисто роз'яснювали полоненим накази військового командування, обов'язки та відповідальність за недбале ставлення або відмову від роботи, самовільне залишення місця роботи. Втім, покарання, здебільшого, були доволі м'якими. Як свідчать численні рапорти поліцейських, найпоширенішими покараннями були арешт строком до трьох до семи діб⁴. Після відбуття покарання полонені поверталися до господарів.

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 1045. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 169.

² Держархів Сумської обл. Ф. 251. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 170.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 251. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 98–98 зв.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. 251. Оп. 2. Спр. 13 арк. 107, 109, 118, 127, 130, 140.

Нерідко траплялися втечі військовополонених. Зокрема, у вересні 1916 р. до Полтавського губернського правління надійшов рапорт від Золотоніського повітового справника про втечу й розшук полоненого австрійської армії на ім'я Юзиф, який працював на сільськогосподарських роботах в козака Ф. Кандібова¹.

Внаслідок нестачі приміщень для розміщення військовополонених умови їх утримання, особливо в невеликих містах і селах, були незадовільними. В Лебедині полонені були розміщені в підвалі земської управи, а також у кількох приватних будинках, перетворених на казарми. Зокрема, Лебединський повітовий справник у рапорті до управи повідомляв про результати відвідання пункту перебування військових бранців: «Полонені перебувають у казармі на Покровській вулиці. Підлога цього приміщення вкрита товстим шаром бруду, в одній з кімнат казарми складений хмиз для опалення печей, в іншій кімнаті, що служить спальнею для полонених, розкидана брудна солома, постільні речі — там же»². Подібними були умови утримання полонених і в підвалі самої управи.

Сучасні дослідники вказують, що становище військовополонених певною мірою залежало від їх національності (Кириєнко, О. 2014, с. 477). Так, південні слов'яни й румуни користувалися деякими привілеями (вільне пересування за межами табору, пом'якшений режим утримання), а також залучалися до національних легіонів, які мали воювати проти Центральних держав. У вересні 1916 р. було видано циркуляр начальника Харківської місцевої бригади щодо з'ясування бажання полонених сербів, хорватів і словенців, які перебували на сільськогосподарських роботах, служити в сербській армії. У разі згоди вони мали терміново прибути на збірні пункти для подальшої відправки на фронт³. За наказом військового командування, не допускалося поєднувати на примусових роботах німців зі слов'янами та румунами, що аргументувалося «знущаннями з боку німців» стосовно румунів.

Про масштаби залучення військових бранців до сільськогосподарських робіт свідчить інформація, опублікована в «Сумський віснику» у серпні 1916 р.: «для Харківської губернії відпущено 10 тис. полонених»⁴. У період збирання врожаю праця полонених набувала великого значення: згідно з розпорядженням Сумське земство зняло 30% військовополонених з економії Сумського повіту, що призвело до значного скорочення працівників. Вирішити цю нагальну проблему земство намагалося навіть, залучаючи робітників з Китаю, з цією метою звернулося до управління Східнокитайської залізниці, але отримало відмову з посиланням на заборону китайського уряду. Як впливає з рапорту начальника штабу Московського військового

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 1063. Оп. 4. Спр. 17. Арк. 159.

² Держархів Сумської обл. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 128.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 1063. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 327 зв.

⁴ Сумской голос. 1994. С. 96.

округу в Головне управління Генерального штабу не пізніше 1915 р., в деяких губерніях полонені саботували сільськогосподарські роботи шляхом «страйків». У зв'язку з цим було обмежено внутрішнє листування між військовополоненими, посилено військову цензуру.

Як свідчать архівні джерела, найбільших масштабів праця військовополонених на підприємствах та економіях набула 1916–1917 рр.

Залучення військовополонених до праці на підприємствах, у сільському господарстві та на громадських роботах (Лебединський повіт)¹.

На с/г роботах	Німецька армія			Австро-угорська армія						
	німців	слов'ян	слов'ян	німців	угорців	румун	вірмен	італійців	євреїв	разом
Громадські роботи	3	286	211	249	800	344	1	4	3	1901
Торгово-промислові підприємства		4	10	2	12	8				36
Разом у повіті	3	290	279	252	836	357	1	4	3	2025

Наведені дані характеризують масштаби залучення військовополонених до праці на липень — серпень 1917 р. Для визначення потреби в робочій силі на наступний рік земська управа приймала замовлення від місцевих землевласників, кооперативів і кредитних товариств. На початок 1917 р. надійшло замовлень на 3648 осіб, але, з урахуванням площі посівів у Лебединському повіті, ця потреба становила не менше за 5000 військовополонених². Ті полонені, які не могли за станом здоров'я працювати на полях, земства залучали до робіт з благоустрою, працювати візниками, сторожами, двірниками тощо.

Особливу соціальну групу, за становищем подібну до військовополонених, становили так звані «інородці». За російським законодавством того періоду представники деяких етнічних груп Середньої Азії, Кавказу, Сибіру були звільнені від військової служби, але внаслідок нестачі робочої сили в період війни залучалися до трудової повинності, в тому числі й на території українських губерній.

29 жовтня 1916 р. було затверджено «Правила про порядок використання інородців, які залучалися для робіт на території імперії на державну оборону»³. Згідно з «Правилами», робітники-інородці за виконання робіт мали отримувати заробітну плату в розмірі зарплати місцевих робітників. Вони забезпечувалися харчуванням, медичною допомогою, для них створювалися належні побутові умови, надавалася допомога у відправці їхніх заробітків на підтримку залишених сімей. Інородці перебували під наглядом адмі-

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 10.

² Держархів Сумської обл. Ф. 251. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 107.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 814. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 10–11.

ністрації підприємств, яка в разі нещасного випадку або втечі робітника, негайно повідомляла до відповідних відомств. У роз'ясненні Чернігівського губернатора уточнювалися розцінки за працю іногородців: якщо робітника забезпечували харчуванням, то денна оплата праці становила 1 руб., без харчування — 1 руб. 50 коп.

На відміну від військовополонених армій Центральних держав, яким дозволялося працювати у сільськогосподарських економіях та на підсобних роботах, іногородців як підданих Російської імперії залучали подекуди до праці на підприємствах оборонної галузі. 3 грудня 1916 р. Міжвідомча комісія з розподілу військовополонених ухвалила рішення направити до Конотопа 25 іногородців з Туркестану¹. Вік прибулих становив від 19 до 42 років. Вони були скеровані на сільськогосподарські, лісові роботи, а також на підприємства. Зокрема, на Конотопському снарядному заводі працювала група робітників — сартів (узагальнена назва уродженців Середньої Азії) на чолі зі старшим сотником Сулейманом Шамшідіновим, який володів російською мовою. За період роботи на заводі протягом 5 місяців сарти зарекомендували себе з позитивного боку, а сотник С. Шамшідінов отримав подяку від Конотопської міської управи за виконання обов'язків перекладача².

У квітні 1917 рр. до Конотопської управи надійшло розпорядження Петроградського мобілізаційного відділу, стосувалося подальшого переміщення 1918 «іногородців», серед яких 123 перебували в розпорядженні Чернігівської земської управи, 100 — Новгород-Сіверської управи, 131 — Глухівської управи, 60 — Ніжинської управи, 446 — Сосницького управи повіту, 160 — Стародубської повітової управи, 264 — Мглинської повітової управи, 308 — Новозибковської управи, 153 — Остерської міської управи, 148 — Кролевецької міської управи і 25 — Конотопської міської управи. «Іногородці» мали бути відправлені до Курської губ., міст Самари, Саратова, Рязані, Кургану, Омська, Томська, станції Тайга³.

Після революційних подій в Петрограді в лютому — на початку березня 1917 р., в умовах дезорганізації господарського життя і державних структур, становище військовополонених істотно змінилося. 25 травня 1917 р головний начальник постачання армій Південно-Західного фронту Е. Ф. Ельснер видав наказ про посилення нагляду за військовополоненими (Кірієнко, О. & Реєнт, О. 2015, с. 478–479). У документі зазначалося, що охорона військовополонених формальна, а в деяких випадках — фактично відсутня. Користуючись цим, полонені вільно розгулюють по вулицях і дорогах, іноді в цивільному одязі й навіть у формі російської армії, вільно вступають у відносини з місцевими мешканцями (полоненим було дозволено уклада-

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 814. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 19.

² Держархів Сумської обл. Ф. 814. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 20.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 814. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 25.

ти шлюб за умови, якщо це не суперечило настановам представників духовної влади), проживають на приватних квартирах, проникають на військової об'єкти. Робота військовополонених в окремих випадках була пов'язана з виготовленням вибухових речовин і займистих матеріалів, що створювало небезпеку актів терору. Іноді їх використовували для роботи кухарями, санітарами, конюхами, тощо. Відповідно до згаданого наказу поліції пропонувалося посилити охорону й нагляд за військовополоненими, порушників відправлятимуть в Дарницю для накладення дисциплінарних покарань та призначення важчих робіт.

Місцева преса повідомляла, що полонені отримали фактично необмежену свободу пересування, іноді вдавалися до дрібних крадіжок і навіть приєднувалися до громадських заходів. Так, у гучному святкуванні Дня народної свободи 1 травня (18 квітня) в Сумах поряд з місцевими мешканцями брали участь військовополонені, які працювали на підприємствах міста¹. Органи влади всіх рівнів не могли забезпечити охорони та утримання полонених.

27 травня 1917 р. були оприлюднено наказ начальника гарнізону м. Суми, що містить директиву командувача військ Московського округу. «Втечі військовополонених набули за останній час масового характеру. Є факти, що вони, видаючи себе за біженців з Польщі, безперешкодно переходять кордон і повертаються на батьківщину, де поповнюють ряди ворогів»² (Іванущенко, Г. М. 2010, с. 31). Командування вимагало негайно взяти під варту всіх полонених.

Після того, як Центральна Рада проголосила незалежність України, і підписання мирного договору з Центральними державами почалася масова репатріація полонених. Згідно з наказом Глухівського повітового коменданта УНР від 20 квітня 1918 р. все військовополонені австрійці, які перебували на території Глухівського повіту й працювали в економіях, на підприємствах, установах, у лікарнях і т.д. мали бути негайно відправлені через міста Путивль — Ворожбу Києво-Московської залізниці до головного табору військовополонених на станцію Дарниця³. Звідти для військових бранців починався шлях на батьківщину.

Таким чином, у період Першої світової війни на Сумщині перебували військовополонені армій Центральних держав. Автори з'ясували, що прибуття значних контингентів полонених припадає на 1916–1917 рр. Становище полонених регулювалося нормами міжнародного права, наказами й розпорядженнями військової та цивільної адміністрації. В умовах воєнного часу полонених залучали до примусових робіт, переважно в сільському господарстві та на підприємствах харчової промисловості, що було зумовлено аграрним характером економіки регіону. До соціально-побутового облаштування

¹ Сумской голос. 1994. С. 8.

² Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині / Автор упоряд. Іванущенко Г. М. Суми: Наталуха А. С., 2010. 280 с.

³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 5.

полонених було залучено місцеві земства та господарів маєтків, що використовували працю військових бранців. Наглядала за полоненими щодо умов їх утримання, виконання примусових робіт, розшукувала втікачів поліція.

Проведений аналіз свідчить, що військова та місцева влада ставилася до військовополонених досить гуманно, покарання за невиконання трудової повинності були, здебільшого, формальні. Після падіння монархії та виходу Росії з війни створювались умови для повернення бранців на батьківщину. Для подальшого вивчення проблеми доцільно, на нашу думку, приділити увагу таким аспектам, як вплив полонених на господарське життя українських губерній, загальну атмосферу повсякденності, взаємини з цивільними; також варто порівняти становище полонених по обидва боки фронту.

Залучення до наукового пошуку архівних та інших джерел сприятиме глибшому вивченню історії військового полону.

Біленчук, П. Д. & Кочетков, В. М. & Міщенко, В. Б. 2005. Військовополонені. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

Бурмака, В. 1999. *Шукайте й знаходьте* / 36. Статей та нарисів. Харків. 104 с.

Енглунд, П. 2016. *Захват і біль битви: Перша світова у 211 епізодах* / Пер. Н. В. Третьякової. Харків: Фоліо. 555 с.

Кірієнко, О. 2014. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У 2 кн. Кн. 1: Історичні нариси. Київ: КЛЮ. Розділ V. С. 467–481.

Кірієнко, О. & Реснт, О. 2015. Воєнне повсякдення та духовне життя. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень. Київ: КЛЮ. Гл. 7. С. 461–520.

Комаров, Ю. & Мисан, В. & Осмоловський, А. 2004. *Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках*. Навч. посіб. Київ: Генеза.

Лейберов, О. 2006. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни. *Ніжинська старовина*. № 12. С. 92–97.

Манько, М. О. 2008. *Суми и сумчани у документах сучасників*. Кн. 2 (1655–2008). Суми: Мрія-1. 436 с.

Нахтігаль, Р. 2010. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. № 2.

Реснт, О. Р. & Янишин, Б. М. 2014. Велика війна 1914–1918 рр. в сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. № 3. С. 421.

Рожкова, Л. 2015. Сумщина та військовополонені Першої світової війни. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси. Вип. 10. С. 106–109.

Саранча, В. 2011. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. *Краєзнавство*. № 4. С. 84–92.

Скворцов, І. & Євтушенко, Н. 2006. *Суми і Сумський повіт в роки Першої світової війни (1914–1917)*. Краєзнавчий збірник: Статті та матеріали. Суми: Університетська книга. 250 с.

Bilenchuk, P. D. & Kochetkov, V. M. & Mishchenko, V. B. Viiskovopoloneni [Prisoners of War]. *Entsiklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Burmaka, V. 1999. *Shukaite y znakhodte [Search and Find]*. Zb. Statei ta narysiv. Kharkiv. 104 s. [In Ukrainian].

Englund, P. 2016. *Zakhvat i bil bytvy: Persha svitova u 211 epizodakh [The Rapture and Pain of Battle: World War I in 211 Episodes]*. Kharkiv: Folio. 555 s. [In Ukrainian].

Kyriienko, O. & Reient, O. 2015. Voienne povsiakdennia ta dukhovne zhyttia [Military Everyday Life and Spiritual Life]. *Velyka viina 1914–1918 rr. I Ukraina*. U 2 kn. Kn. 2: Movoiu dokumentiv i svidchen. Kyiv: KLIO. Hl. 7. S. 461–520. [In Ukrainian].

Kyriienko, O. 2014. Marhinalizatsiia suspilstva. Stanovyshche zhinok, ditei, viiskovopolonenykh [Marginalization of Society. The Status of Women, Children, and Prisoners of War]. *Velyka viina 1914–1918 rr. I Ukraina*. U 2 kn. Kn. 1: Istorychni narysy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: KLIO. Rozdil V. S. 467–481. [In Ukrainian].

Komarov, Yu. & Mysan, V. & Osmolovskiy, A. 2004. *Istoriia epokhy ochyma liudyny. Ukraina ta Yevropa u 1900–1939 rokakh. [History of the Era through Human Eyes. Ukraine and Europe in 1900–1939]*. Navch. Posib. Kyiv: Heneza. [In Ukrainian].

Leiberov, O. 2006. Viiskovopoloneni na Nizhynshchini v roky Pershoi svitovoi viiny. [Prisoners of War in the Nizhyn Region During the First World War]. *Nizhynska starovyna*. № 12. S. 92–97. [In Ukrainian].

Manko, M. O. 2008. *Sumy y sumchany u dokumentakh suchasnykh. Kn. 2 (1655–2008)*. [Sumy and Sumy Residents in the Documents of Contemporaries. Book Another (1655–2008)]. Sumy: Mriia-1. 436 s. [In Ukrainian].

Nakhtihal, R. 2010. Darnytskyi tabir viiskovopolonenikh pid chas Pershoi svitovoi viiny [Darnytsia POW Camp During the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. [In Ukrainian].

Reient, O. R. & Yanyshyn, B. M. 2014. Velyka viina 1914–1918 rr. V suchasniy ukrainskii istoriohrafii. [The Great War of 1914–1918 in Modern Ukrainian Historiography]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 4–21. [In Ukrainian].

Rozhkova, L. 2015. Sumshchyna ta viiskovopoloneni Pershoi svitovoi viiny. [Sumy Region and Prisoners of War of the First World War]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*. Cherkasy. Vyp. 10. S. 106–109. [In Ukrainian].

Sarancha, V. 2011. Viiskovopoloneni Pershoi svitovoi viiny v Kremenchutskomu harnizoni. [Prisoners of War of the First World War in the Kremenchug Garrison]. *Kraieznavstvo*. № 4. S. 84–92. [In Ukrainian].

Skvortsov, I. & Yevtushenko, N. 2006. Sumy i Sumskii povit v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917). [Sumy and Sumy District during the First World War (1914–1917)]. *Kraieznavchii zbirnyk: Stati ta materialy*. Sumy: Universytetska knyha. 250 s. [In Ukrainian].